

Організація системи підготовки вчителів народних училищ на Катеринославщині

(друга половина XIX – початок XX ст.)

Олексій БІЛЕЦЬКИЙ,

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки
Слов'янського державного педагогічного університету

В умовах реформування соціально-економічної сфери і розбудови України як демократичної держави постають якісно нові завдання, одним з яких є виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати незалежну, демократичну, правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти. Виконати ці завдання неможливо без підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів.

У Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), Національній доктрині розвитку освіти, Концепції педагогічної освіти підкреслюється необхідність пошуку ефективних шляхів удосконалення професійної підготовки вчителів.

Сучасний вчитель повинен бути всебічно розвиненою особистістю з творчим типом мислення, застосовувати у своїй діяльності інноваційні методики і механізми розвитку підростаючого покоління. Окрім того, до педагога висуваються підвищені вимоги щодо усвідомлення відповідальності за результати своєї праці. Запорукою успішного виконання цих вимог може стати органічне поєднання сучасних надбань світової педагогіки та глибокого вивчення і використання досвіду минулого.

Організація і розвиток педагогічної освіти в Україні були предметом вивчення багатьох науковців: В.Вихруща, М.Євтуха, В.Майбороди, Т.Столярчук, С.Золотухіної, О.Сухомлинської та ін.

У кожному регіоні України розвиток педагогічної освіти мав свої особливості. Зокрема, викликає науковий інтерес організація системи підготовки педагогічних працівників на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Уперше проблема професійної підготовки вчителів була сформульована в працях М.Пирогова, К.Ушинського, М.Корфа. Вони наголошували на тому, що початкове народне училище потребувало досвідчених учителів. Учитель народної школи мав не тільки передати дітям знання і навчити

їх використовувати, але й довести учням, а також їхнім батькам користь освіти, показати, що освіта може поліпшити життя людей. Тому важливо було приділяти увагу професійній підготовці народного вчителя як громадського діяча.

М.Корф відстоював думку про необхідність створення педагогічних закладів освіти, які б готували вчителів, та наголошував на тому, що підготовка вчительських кадрів потребує особливої уваги уряду та земств. Він прагнув створити єдину систему вимог до підготовки вчителів шляхом розвитку мережі вчительських семінарій [3, с. 207]. Питанням роботи вчительських семінарій присвячені такі праці педагога, як «Вчительська семінарія», «Земські вчительські семінарії», а також статті збірника «Наша шкільна справа».

Завдяки зусиллям голови Катеринославської губернської училищної ради В.Ісаєва, а також губернського та повітових земств (Маріупольського, Олександрівського, Бахмутського) протягом 1869–1911 років на Катеринославщині було відкрито дев'ять учительських семінарій (у Великій Янісолі, Слов'яносербську, Верхньодніпровську, Павлограді, Луганську, Новомосковську, Сартані та дві семінарії у Катеринославі). Першу вчительську семінарію було створено у 1869 р. у Катеринославі [8, с. 44–65].

У семінарії викладалися такі дисципліни: алгебра, геометрія, географія, педагогіка та дидактика, російська і церковнослов'янська мови, природничі

історія, загальна і вітчизняна історія, малювання та гімнастика тощо. Навчальний план Катеринославської вчительської семінарії наведено у табл. 1 [7, с. 39–52].

Таблиця 1

Навчальний план Катеринославської вчительської семінарії

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень за роками навчання			Всього годин на тиждень
	I	II	III	
Закон Божий	2	2	2	6
Російська мова	4	4	4	12
Церковно-слов'янська мова	3	2	1	6
Арифметика:	3	–	–	3
– алгебра	3	3	3	9
– геометрія	2	3	3	8
Історія	3	3	2	8
Географія	2	2	2	6
Світознавство	2	2	2	6
Малювання	3	–	–	3
Креслення	–	3	2	5
Краснопис	1	2	–	3
Педагогіка та дидактика	–	4	6	10
Співи	1	1	1	3
Гімнастика	2	2	2	6

Окрім щоденного розкладу занять, що складався з шести навчальних годин, семінаристи повинні були самостійно опрацювати навчальний матеріал, відвідувати науково-педагогічні конференції, ходити на екскурсії.

Велика увага в педагогічних семінаріях Катеринославської губернії приділялася викладанню російської мови. В основі навчальної програми з цієї дисципліни лежали принципи систематизації та конкретизації знань, зокрема, викладалися граматики, стилістика та історія словесності. Семінаристи повинні були звертати увагу на правопис та розділові знаки, пояснювати особливості написання кращих літературних творів [там само, с. 160].

Лише після подій 1917 р. у вчительських семінаріях розпочалося вивчення української мови. Програма викладання української мови була складена за зразком програми з російської мови. Але якщо для вивчення російської мови у тижневому навантаженні відводилося 4 години, то на вивчення української мови – лише 2 години.

Під час вивчення математичних наук викладач вимагав від семінаристів наведення прикладів розв'язування задач, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом та побутом. Вчитель повинен був знати умови життя дитини і брати це до уваги. Такої самої методики дотримувалися і викладачі фізики та хімії.

Належна увага у вчительських семінаріях Катеринославської губернії приділялася практичним заняттям семінаристів у спеціалізованих, взірцевих земських народних школах. У семінаріях успішно використовувалися методичні розробки і рекомендації М.Корфа до організації практичних занять семінаристів, описані ним у посібнику для вчителів «Російська початкова школа». Згідно з цими методичними рекомендаціями, майбутні вчителі народних шкіл повинні були ознайомлюватися з учительською справою, поступово засвоюючи необхідні знання, вміння та навички педагогічної діяльності. Практичні заняття починалися з відвідування семінаристами уроків передових учителів, які працювали у взірцевих народних школах Катеринославщини, або школах, які були закріплені за вчительськими семінаріями. Під час цих занять семінаристи спостерігали за тим, як учитель веде урок. Після уроку від семінаристів вимагалось дати аналіз проведеного вчителем заняття. Ті семінаристи, які відвідали понад п'ять занять і вправно аналізували їх, самостійно готували план (схему) свого майбутнього заняття. Лише після цього їх допускали до самостійного проведення уроків.

Однією з важливих практичних вправ для семінаристів було пояснення помилок, допущених учнями під час диктантів з російської мови або під час письмових завдань з математики. Так, аналізуючи диктант з російської мови, семінарист повинен був знайти у тексті орфографічні або синтаксичні помилки і виправити їх, а також пояснити викладачеві або однокурснику свою думку щодо виявлення помилки [11, с. 50–51].

Однокласна земська школа як домінуючий тип навчальних закладів початкової освіти Катеринославської губернії потребувала особливої підготовки вчительських кадрів. Зважаючи на те, що земська школа складалася з трьох відділень (класів), які розміщалися одночасно в одному приміщенні, велика увага у семінаріях приділялася тому, щоб майбутній вчитель навчився самостійно працювати з учнями всіх відділень одночасно. Так, учитель був змушений давати завдання для опрацювання першому відділенню, потім викладати навчальний матеріал другому і далі переходив до занять з третім відділенням. Тому нерідко вчитель однокласної школи доручав одному з учнів старшого класу проводити заняття з молодшими відділеннями (найчастіше з першим). Це допомагало краще засвоювати навчальний матеріал [13, с. 160–162].

Така організація навчальних занять у початковій народній школі потребувала від вчителя великої уваги, підтримання дисципліни та толерантних відносин у класі, а також забезпечення відповідного темпу роботи. За словами М.Корфа, для підтримання порядку на уроці вчитель повинен був «зазирнути у самого себе і замість того, щоб дорікати дітям, попрацювати над собою» [6, с. 12]. Тому основним завданням учнів вчительських семінарій – майбутніх вчителів – було

відпрацювання вміння зацікавлювати дітей, збуджувати їх до творчості та розкривати їхні здібності, допомагати їм вчитися самостійно мислити і виявляти щирі почуття.

Іншою була форма педагогічної освіти в педагогічних (вчительських) інститутах. Оскільки такі навчальні заклади, як міські училища, вищі початкові та зразкові училища, потребували вчителів вищого рівня освіти, 31 травня 1872 р. указом уряду було започатковано вчительські інститути. Відповідно до цього указу, в Україні було відкрито три вчительських інститути – у Харкові, Полтаві та Львові, для чого було виділено по 10 тисяч рублів на кожен інститут. Крім того, для молодих учителів – випускників Ростовського і Харківського інститутів, які бажали працювати у сільських початкових училищах, була передбачена досить висока зарплатня [11, с. 84–85].

Зважаючи на те, що більша частина Катеринославської губернії входила до Харківського навчального округу, народні вчителі Катеринославщини мали потужний науково-методичний центр, представлений Харківським університетом. Цей педагогічний заклад мав на меті не тільки підготовку учителів для середніх та початкових шкіл, але й розроблення та створення прогресивних методик викладання навчального матеріалу, навчальних планів та програм, які з успіхом впроваджувалися в народних школах Харківської та Катеринославської губерній. Так, у розробленні навчальної програми однокласних земських шкіл, справу з організації яких започаткував М.Корф, брали участь викладачі Харківського університету: професор кафедри педагогіки С.Юр'єв, доцент біологічного відділення М.Кнічер, приват-доцент кафедри математики В.Холпов, професор кафедри російської історії М.Клочков та ін. [16, с. 39–46]. За 1884–1913 роки Харківський університет закінчила 1751 особа, з яких 529 працювали вчителями у народних училищах Катеринославської губернії [5, с. 25–27].

Земська управа Катеринославської губернії піклувалася про професійну підготовку учителів народних шкіл. Кожен рік за кошти Катеринославського земства до Харківського університету вступало навчатися близько 80 осіб [5, с. 29]. Навчальний курс на відділенні підготовки учителів початкових шкіл при Харківському університеті тривав три роки. Вивчалися такі дисципліни: педагогіка, російська та давньослов'янська (церковна) мови, арифметика та початки алгебри й геометрії, російська географія, краснопис, співи, а також російська історія та світознавство [9, с. 67]. Гімнастика як навчальна дисципліна була введена у Харківському університеті лише у 1902 р. Також для цієї дисципліни у цьому самому році був розроблений комплекс спортивних нормативів-іспитів, які студенти повинні були складати чотири рази на рік. Весь комплекс фізичних вправ був розроблений з метою виховання у студентів фізичної культури, а також для зміцнення їхнього здоров'я [там само, с. 57].

Велика увага у Харківському університеті приділялася викладанню педагогіки та відпрацюванню у студентів навичок педагогічної діяльності. Лекційний матеріал з педагогіки був тісно пов'язаний з його практичним застосуванням. Більшість практичних занять з педагогіки, під час яких студенти опановували методику викладання, проходила у двох двокласних народних школах при університеті. Вони передбачали спостереження студентів за роботою вчителів та учнів, проведення пробних занять та самостійну організацію уроків протягом одного або кількох тижнів. До обов'язків слухачів належало виконання письмових звітів, які переглядалися вчителями вищих початкових училищ та директором інституту, а також відвідування лабораторних занять, екскурсій тощо [15, с. 178]; конспектування навчальної літератури, що пропонувалася викладачами; підготовка усних та письмових звітів на методичні теми, звітів про відвідування вищих початкових училищ, характеристик учнів та проведених учителем уроків; аналіз навчальних посібників і складання рефератів методичного характеру [6].

Під час вивчення педагогіки багато уваги приділялося прогресивним принципам і методам навчання й виховання у школі [15, с. 84].

Програма з педагогіки охоплювала такі теми: сутність педагогіки, розділи педагогіки, педагогічні принципи, експериментальна дидактика, педагогічні закони, цікаве викладання, методи навчання (науковий і дедуктивний), форми навчання (таблична, Бел-Ланкастерська, мнемонічна тощо), структура уроку та відомості з історії педагогіки [12, с. 315].

Особлива увага приділялася виробленню у майбутніх учителів гарного почерку. В умовах низького рівня забезпечення народних шкіл наочними засобами навчання (таблицями, графіками та ін.) вчителі повинні були навчитися розбірливо та чітко писати друкованими і прописними буквами не тільки у своїх зошитах, але й на класній дошці. Крім того, студенти навчалися елементарних прийомів малювання (прості геометричні фігури, фігурки тварин, людей, комах, а також просте кольорове малювання фарбами чи вуглем). За три роки навчання студенти підготовлювали майже всі мальовані засоби наочності для своєї майбутньої педагогічної діяльності у народній школі [1, с. 165].

Після закінчення курсу навчання на відділенні підготовки учителів народних шкіл при Харківському університеті студенти складали випускні іспити із Закону Божого, російського та давньослов'янського читання, педагогіки (теоретичний матеріал і вирішення педагогічних ситуацій), російської історії та географії. Випускники отримували атестат з відомостями про оцінки за навчання і свідоцтво про отримання звання вчителя народних однокласних та двокласних училищ [15, с. 141–162].

Основними центрами педагогічної освіти для катеринославських учителів народних шкіл були Харківський університет і Новоросійський

імператорський університет, реорганізований із Рішельєвського ліцею, відомого осередку науки і освіти Одеського навчального округу. У 1898 р. при Одеському університеті було відкрито за прикладом Харківського університету відділення підготовки і перепідготовки вчителів середніх та початкових закладів освіти. Отже, в народних вчителів Катеринославської губернії з'явилася можливість обирати педагогічний заклад для професійної підготовки або для підвищення педагогічного фаху. А з появою Таганрозького вчительського інституту в 1902 р. вчителі Маріупольського та Словожаносербського повітів змогли проходити педагогічну підготовку та перепідготовку, не витрачаючи багато часу на дорогу до закладу [4, с. 760].

Харківський та Одеський університети і Таганрозький вчительський інститут відігравали велику роль у справі розвитку народної освіти у Катеринославській губернії. Завдяки освітній діяльності викладачів цих педагогічних закладів, а також введенню нових навчальних планів і програм, використанню нових методів навчання у народних школах Одеського та Харківського навчальних округів та, зокрема, Катеринославщини було значно вдосконалено зміст освіти. Студенти отримали можливість здобувати педагогічну освіту, а вчителі народних шкіл – підвищувати професійний фах.

Головною формою підготовки та підвищення професійного рівня педагогів народних початкових шкіл Катеринославської губернії були педагогічні з'їзди-курси. Перший з'їзд у Катеринославській губернії було проведено за сприяння губернського земства та Харківського університету в 1869 р. Надалі з'їзди-курси проводилися через рік. Метою з'їздів було вдосконалення, поновлення педагогічних знань учителів, корегування напрямів навчально-виховної роботи. Вони сприяли обміну досвідом між педагогами, а також підвищували інтерес суспільства до школи, ознайомлювали громадськість зі шкільною справою. Наприклад, у літньому з'їзді вчителів, проведеному в Олександрівському повіті Катеринославської губернії у 1876 р., взяло участь понад 250 слухачів з різних губерній (Харківської, Херсонської, Полтавської, Одеської, Катеринославської). Упродовж 1876–1916 років лише у Катеринославській губернії було проведено сім педагогічних з'їздів [2, с. 52–57].

Під час з'їздів передбачалися практичні заняття, що в основному зводилися до проведення уроків у взірцевих школах (переважно двокласних). Головна увага на цих заняттях приділялася методиці читання (уроки наукового читання), письму, наочному навчанню та лічбі. Але проведення занять не було спрямоване на обов'язкове догматичне використання взірцевих методів навчання та виховання. Вони націлювали вчителів на вдосконалення форм і методів роботи з учнями і пропонували їх ефективні зразки [11, с. 143–146].

Загальна кількість лекційних годин присвячувалась наукам прикладного характеру та

природничим. У такий спосіб організатори з'їздів намагалися надати вчителям інформацію, важливу для всебічного розвитку учнів, що мало урізноманітнити навчально-виховний процес у школах.

У літньому з'їзді, проведеному у Катеринославі з 2 по 29 липня 1914 р., взяли участь викладачі різних вищих навчальних закладів України (Одеси, Харкова, Катеринослава) і Росії (Санкт-Петербурга, Москви, Юр'єва). Вони прочитали лекції з різних навчальних дисциплін: російської літератури і російської історії, педагогічної психології, математики, хімії та біології [18, с. 58]. Викладач Одеського університету К.Стір проводив лекції і бесіди з учителями про байки І.Крилова та їхню цінність для суспільства. Н.Клочков, професор Харківського університету, присвятив свої лекції історії Київської Русі, огляду культури прадавніх племен: в'ятичів та древлян. Темою виступів з педагогіки і психології приват-доцента Юр'євського університету В.Шилкарського було питання доцільності моральних покарань молодших школярів, а також типи спілкування вчителів з учнями [там само, с. 159–160].

Прагнучи до розвитку самостійного мислення та творчості вчителів народних шкіл Катеринославської губернії, М.Корф часто сам проводив з педагогами обговорення показових занять, які передбачали визначення змісту уроку, його форми, методів навчання, оцінювання дисципліни під час заняття. Багато уваги приділялося також виховному характеру навчання [там само, с. 16].

Звичайно, не всі вчителі земських або міністерських чи приватних початкових шкіл мали можливість відвідувати з'їзди, але вони завжди були поінформованими про все, що відбувалося під час цих заходів. Обізнаність учителів у новітніх засобах і методах навчання та виховання у народних школах забезпечувалася повітовими і губернськими училищними радами. Започатковані у Катеринославській губернії училищні ради стали провісниками створення методичних об'єднань. Саме училищні ради контролювали на місцях якість роботи вчителів народних шкіл, виправляли недоліки, визначали рівень професійної майстерності вчителів, а також розробляли і накопичували педагогічну літературу й нові методики викладання у народних початкових школах [там само, с. 224].

Діяльність земських установ та сільських громад Катеринославської губернії у справі організації вчительських семінарій, підготовчих курсів та вчительських з'їздів, підтримана педагогічними кадрами вищих навчальних закладів Одеського та Харківського навчальних округів, сприяла формуванню міцної системи закладів педагогічної освіти. Створена мережа закладів та форм професійної підготовки вчителів практично повністю забезпечила земські, сільські та міністерські народні початкові школи Катеринославської губернії прогресивними педагогічними кадрами.

Література

1. **Общие** сведения по начальным училищам Александровского уезда, Бахмутского уезда. 1912. – РДИА, ф. 91, оп. 3, д. 352, л. 3–297.
2. **Анализ** деятельности земств Екатеринославской губернии за 1866–1915 гг., составленный по материалам газет «Екатеринославские ведомости», «Народный учитель» и отчётов земских собраний / [Сост. А.П. Зиновьев, Е.Н. Кузьмук (обложка отпечатана в типографии губернского земства)]. – Екатеринослав, 1916. – 279 с.
3. **Доклад** Александровскому училищному совету членов его: О.Ф. Мальцева, Д.Г. Гнедина, Е.И. Шабельского, барона Н.А. Корфа и фон-Шварца, о произведённой каждым из них ревизии училищ за 1871–1872 уч. год. – Екатеринослав: типогр. Чаусского, 1872. – 267 с.
4. **Доклад** Губернской Земской Управы о введении всеобщего обучения в Екатеринославской губернии // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания ХLI очередной 1906 г. сессии. – Екатеринослав: типогр. Губерн. земства, 1907. – С. 853–908.
5. **Краткий** обзор деятельности Екатеринославских Участковых Попечительств о семьях нижних чиновников и учителей с 18 июня 1882 года по 1 апреля 1915 года. – Екатеринослав: типография бывш. Братства св. Владимира, 1916. – 211 с.
6. **Корф Н.А.** Повторительные школы / Николай Александрович Корф // Народная школа. – 1883. – №2. – С. 6–16.
7. **Настольная** книга по народному образованию: в 3 т. / [под ред. Г.Фальборка и В.Чарнолуцкого]. – Т. 1. – СПб., 1899. – 713 с.
8. **Новиков Н.Н.** Наука, школа и жизнь к вопросу о принципах общественной организации учёного дела / Н.Н. Новиков. – 3-е изд. – М.; К.: Соврем. проблемы, 1914. – 108 с.
9. **Острогурский В.** Екатеринославские педагогические деятели / В.Острогурский. – Екатеринослав: типогр. Губерн. земства, 1913. – 188 с.
10. **Отчёт** об общеобразовательных курсах губернского земства для народных учителей и учительниц Екатеринославской губернии летом 1914 года. – Екатеринослав, 1915. – 235 с.
11. **Паначин Ф.Г.** Педагогическое образование в России / Ф.Г. Паначин. – М.: Педагогика, 1979. – 184 с.
12. **Пругавин А.С.** Законы и справочные сведения по педагогическому образованию для начальных школ / А.С. Пругавин. – СПб.: Синодальная типогр., 1904. – 1095 с.
13. **Рачинский С.А.** Сельская школа: сб. ст. / С.А. Рачинский; [сост. вступ. ст., коммент. Л.Ю. Стрелковой]. – М.: Педагогика, 1883. – 173 с.
14. **Рейн В.** Очерк педагогики / В.Рейн; [пер. с 5-го нем. изд. Е.П. Райхенштейн]. – К.: Изд.-во В.И. Пенкина, 1913. – 88 с.
15. **Сартинский А.В.** Высокий храм науки / А.В. Сартинский. – Х.: типолитогр. «Восток», 1912. – 268 с. – (Харьковский учительский университет).
16. **Учебные** заведения ведомства Министерства народного просвещения. – СПб.: изд. Департамента народн. просв., 1895. – 484 с.
17. **Чехов Н.В.** Типы русской школы в их историческом развитии / Н.В. Чехов. – М.: Мир, 1923. – 150 с.

18. **Човгань К.Р.** (пр. зем. Управы от ХО). Отчёт об общеобразовательных курсах губернского земства для народных учителей и учительниц Екатеринославской губернии летом 1914 года. – Екатеринослав, 1915. – 235 с.

Анотації**Олексій БІЛЕЦЬКИЙ****Організація системи підготовки вчителів народних училищ на Катеринославщині (друга половина XIX – початок XX ст.)**

У статті розглянуто розвиток системи педагогічної освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст., проаналізовано вплив педагогічних ідей і діяльність М.Корфа, а також земських установ губернії щодо організації вчительських курсів і семінарій, розкрито зміст педагогічної освіти і курсів підвищення професійного рівня для вчителів губернії.

Ключові слова: Катеринославщина, земство, народна освіта, народні вчителі, семінарія, педагогічний інститут.

Алексей БИЛЕЦКИЙ**Организация системы подготовки учителей народных училищ на Екатеринославщине (вторая половина XIX – начало XX в.)**

В статье рассматривается развитие системы педагогического образования на Екатеринославщине во второй половине XIX – начале XX в., анализируются влияние педагогических идей и деятельность Н.Корфа, а также земских учреждений губернии по организации учительских курсов и семинарий, раскрывается содержание педагогического образования и курсов повышения профессионального уровня для учителей губернии.

Ключевые слова: Екатеринославщина, земство, народное образование, народные учителя, семинария, педагогический институт.

Oleksiy BILETSKYI**Organization of the system of preparation of teachers of Katerynoslav provincial folk schools (the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century)**

The article reviews the development of the system of pedagogical education in the Katerynoslav province in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century, the influence of pedagogical ideas and activity of M.Korf, as well as the province zemstvo institutions on the organization of the teacher's training courses and seminaries. Disclosed the content of pedagogical education and courses of increase of professional level for teachers of province.

Keywords: Katerynoslav province, zemstvo, public education, people's teachers, the seminary, the pedagogical institute.